

OP ZOEK NAAR COMMON GROUND

Interpretatie van het EVRM en de rechtvaardiging van rechterlijk optreden in klimaatzaken

Tycho Scholten *

Samenvatting | Deze bijdrage brengt in kaart welke rol de *common-ground*-methode heeft gespeeld en kan spelen bij de interpretatie van het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens (EVRM) en de rechtvaardiging van rechterlijk optreden in klimaatrechtspraak. De eerste golf van nationale klimaatzaken gebaseerd op het EVRM wordt geanalyseerd. Waarom besloten Nederlandse en Belgische rechters wel zelfstandig tot een schending van het EVRM, maar rechters in Ierland, het Verenigd Koninkrijk, Noorwegen, Frankrijk en Duitsland niet? Vervolgens komt het *KlimaSeniorinnen*-arrest van het Europees Hof voor de Rechten van de Mens (EHRM) aan bod. De interpretatie die het EHRM in dit arrest geeft, met behulp van de *common-ground*-methode, heeft naar verwachting belangrijke implicaties voor toekomstige nationale klimaatzaken.

Trefwoorden | [common ground], [artikel 8 EVRM], [Europees Hof voor de Rechten van de Mens], [Klimaseniorinnen], [klimaatzaken], [rechtsvinding]

DOI | 10.54195/NTM.22093

© Author(s); licensed under Creative Commons Attribution 4.0

1 De grond onder onze voeten

Al in 2050 kunnen delen van Bonaire's laaggelegen zuidpunt permanent onder zeeniveau verdwijnen – en dat is slechts een van de schadelijke gevolgen van antropogene klimaatverandering die het eiland dreigt te ondervinden.¹ Greenpeace en zeven eilandbewoners vrezen voor mensenrechtenschendingen als er niets gedaan wordt om de mondiale broeikasgasuitstoot te verminderen en het eiland weerbaar te maken tegen het veranderende klimaat. Daarom hebben ze op 11 januari 2024 de Klimaatzaak Bonaire aangespannen tegen de Nederlandse Staat.² Ze voeren een schending aan van de artikelen 2, 8 en 14 van het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens (EVRM) en artikel 27 van het Internationaal Verdrag betreffende Burgerlijke en Politieke Rechten (IVBPR). De rechtszaak is opgepikt door de politiek, met een unanieme steunverklaring van Bonaire's eilandsraad.³ Inmiddels is Greenpeace in een tussenvonnissontvankelijk verklaard door de rechtbank Den Haag.⁴

Bonaire is niet de enige plek waar men zich zorgen maakt over de stijgende zeespiegel. Ook de inwoners van de Franse kustplaats Groot-Sinten voelen nattigheid, met mogelijk nog luttele

■ T.J. Scholten LL.M. is docent-onderzoeker Staats- en bestuursrecht aan de VU Amsterdam.

1 Zie P. van Beukering e.a., *The Impacts of Climate Change on Bonaire*, Report R-22/06, IVM Institute for Environmental Studies, 28 september 2022.

2 M.R.S. Bacon & E.W. Jurjens, *Dagvaarding Klimaatzaak Bonaire*, 11 januari 2024, beschikbaar via [greenpeace.org](https://www.greenpeace.org).

3 Motie ingediend d.d. 17 oktober 2023 eilandsraad bestaanszekerheid, klimaatverandering en steun voor Klimaatzaak Bonaire, ER-2023000659, beschikbaar via [ris.konsehoinzular.org](https://www.ris.konsehoinzular.org).

4 Rb. Den Haag 25 september 2024, ECLI:NL:RBDHA:2024:14834.

decennia te gaan tot overstroming. Voormalig burgemeester Damien Carême is op eigen houtje naar eerst de *Conseil d'État* en vervolgens het Europees Hof voor de Rechten van de Mens (EHRM) gestapt, in de hoop de Franse Staat zo tot ambitieuzer klimaatbeleid aan te zetten. Voor beide instanties deed hij een beroep op, onder andere, de artikelen 2 en 8 EVRM. De persoonlijke kruistocht van Carême⁵ leidde tot een (gedeeltelijke) overwinning bij de *Conseil d'État*,⁶ maar is gestrand bij het EHRM, waar zijn verzoek niet-ontvankelijk werd bevonden omdat hij niet langer in Groot-Sinten woont.⁷

Als een rode draad door beide episodes loopt de vraag of het recht op leven en het recht op eerbiediging van het privéleven, zoals vastgelegd in artikel 2 respectievelijk 8 EVRM, verplichtingen voor staten meebrengen in de context van klimaatverandering. In het voorjaar van 2024 heeft het EHRM hier een gezaghebbend antwoord op gegeven in de succesvolle zaak van de *KlimaSeniorinnen*-vereniging tegen Zwitserland.⁸ Nationale hoven en rechtbanken werden echter voor die tijd al met dezelfde rechtsvraag geconfronteerd, zoals in de Nederlandse, Ierse en Duitse klimaatzaken.⁹ Omdat de toepassing van het EVRM op klimaatverandering destijds nog onontgonnen terrein was, stond de betrokken rechters een lastige opgave tot rechtsvinding te wachten. Ze hebben zichtbaar gezocht naar een balans tussen eerbiediging van de machtenscheiding en bescherming van mensenrechten.

Deze bijdrage beoogt dit spanningsveld dieper te doorgronden door te onderzoeken welke rol het idee van 'common ground' heeft gespeeld en kan spelen bij de interpretatie van het EVRM en de rechtvaardiging van rechterlijk optreden in klimaatzaken. Er is al veel gediscussieerd over de scheiding der machten in klimaatrechtspraak, maar het boeiende verband tussen legitimiteit en interpretatie is voornamelijk onderbelicht gebleven. Dat verband zal hier uitgelicht worden, eerst in algemene theoretische termen (paragraaf 2) en vervolgens toegepast op de *common-ground*-methode voor interpretatie van het EVRM. Na een samenvatting van relevante interpretatieprincipes van het EHRM (paragraaf 3), komen de eerste golf van nationale klimaatzaken (paragraaf 4) en het *KlimaSeniorinnen*-arrest aan bod (paragraaf 5). Bij wijze van conclusie keert paragraaf 6 terug naar de onderzoeksvraag en de casus van Klimaatzaak Bonaire.

2 Rechtsvinding in tijden van een veranderend klimaat

Sinds 9 april 2024, de dag waarop het EHRM Zwitserland veroordeeld heeft voor ontoereikend klimaatbeleid, klinken er echo's van de verwijten die in 2015 werden gemaakt jegens de eerste *Urgenda*-uitspraak.¹⁰ De rechts-conservatieve *Schweizerische Volkspartei* spreekt van een inmenging

5 Voor wie ecologie het 'DNA is van alle acties die hij onderneemt', zie D. Carême, 'A propos d'écologie', *damien careme.fr*, geraadpleegd op 9 september 2024.

6 Zie *Conseil d'État* 19 november 2020, (tussentijdse) beslissing nr. 427301 en *Conseil d'État* 1 juli 2021, beslissing nr. 427301, ECLI:FR:CECHR:2021:427301.20210701.

7 EHRM 9 april 2024, 7189/21 (*Carême/Frankrijk*).

8 EHRM 9 april 2024, 53600/20 (*Verein KlimaSeniorinnen Schweiz e.a./Zwitserland*).

9 Zie T. Scholten, *Groener bij de burens: mensenrechten en machtenscheiding in de klimaatrechtzaken van Nederland, Ierland en Duitsland* (ongepubliceerde masterscriptie VU Amsterdam), 21 juli 2023.

10 Voor een bespreking van enkele kritische reacties in Zwitserland, zie C. Blattner, 'Separation of Powers and *KlimaSeniorinnen*', *verfassungsblog.de* 30 april 2024.

in de Zwitserse politiek, een schending van de machtenscheiding en ideologische rechters.¹¹ Ook Ulrich Meyer, voormalig rechter van het Zwitserse *Bundesgericht*, ageert tegen de ‘politieke motivering’ van de beslissing en de overschrijding van de grens tussen politiek en recht.¹² Achter deze verwijten schuilt een bepaalde opvatting over wat de taak en bevoegdheid van de rechterlijke macht (zouden moeten) zijn in een systeem van machtenscheiding. Voor zover deze taak en bevoegdheid inhoud krijgen in rechtsnormen, normatieve theorieën en publieke opinie, kan men spreken van de juridische, morele, dan wel sociale legitimiteit van rechterlijke besluitvorming.¹³

Veel kritiek op klimaatrechtspraak getuigt van een strikte visie op machtenscheiding, waarin de rechter enkel de wet mag toepassen.¹⁴ Deze visie is in verband te brengen met de nauwe opvatting van legitimiteit in de bekende rechtspositivistische theorie van Hart.¹⁵ Daarin hangt de legitimiteit van rechterlijke besluitvorming, kort gezegd, af van de mate waarin rechters ‘de regels volgen’. In sommige, moeilijke gevallen zal het echter niet mogelijk zijn om de wet eenduidig toe te passen. Daarom blijft er volgens Hart toch ‘een groot en belangrijk veld open voor de uitoefening van beoordelingsvrijheid’ (*exercise of discretion*) door rechters.¹⁶ Voor Hart zelf was een mate van rechterlijke beoordelingsvrijheid wellicht niet zo’n probleem, maar dat lijkt anders te liggen voor de klimaatrechtspraakceptici. In de verwijten van ‘activisme’ en ‘politiek bedrijven’ klinkt door dat de beoordeling van feiten en afweging van belangen in het kader van klimaatbeleid helemaal overgelaten moet worden aan de wetgevende en uitvoerende machten.

Overeenkomstig Hart’s analyse, begint de moeilijkheid voor klimaatrechtspraak gebaseerd op mensenrechten – te meer indien gecombineerd met de maatschappelijke zorgvuldigheidsnorm¹⁷ – bij het open karakter van dergelijke normen. Daar komt bovenop dat klimaatverandering een fenomeen is met ‘grote feitelijke complexiteit’ en ‘een hoge mate van onzekerheid’.¹⁸ Klimaatverandering werkt verstoring voor juridische kaders door de meervoudigheid van oorzaken en gevolgen, het beperkte wetenschappelijke begrip van toekomstige impact, het sociaalpolitieke karakter van de verdelingsvraagstukken, en de instabiliteit van het fysische milieu zelf.¹⁹ Volgens Davies en Henderson ‘presenteert klimaatrechtspraak specifieke uitdagingen voor rechterlijke besluitvorming, gerelateerd aan de onzekerheden veroorzaakt door de grensoverschrijdende aard van de toepasselijke juridische kaders en de complexiteit van het klimaatstelsel.’²⁰

11 ‘Das Strassburger Urteil ist inakzeptabel – die Schweiz muss aus dem Europarat austreten’, *svp.ch* 9 april 2024.

12 U. Meyer, ‘Der Menschenrechtsgerichtshof hat den Rubikon überschritten’, *NZZ* 12 april 2024.

13 In die zin T. Riesthuis, ‘The Legitimacy of Judicial Decision-Making: Towards Empirical Scrutiny of Theories of Adjudication’, *Utrecht Law Review* 2023, p. 78-79.

14 Voor een karakterisering van deze visie, zie W. Yan, ‘De trias als doctrine, als praktijk en als regels van het politieke spel’, *Netherlands Journal of Legal Philosophy* 2022, p. 110 e.v., waaruit blijkt dat ze niet zomaar toe te schrijven is aan Montesquieu. Vgl. H. de Kok, ‘Montesquieu en de rechter: een commentaar’, *Ars Aequi* 2015/294.

15 Zie Riesthuis 2023 (*supra* noot 13), p. 79.

16 H.L.A. Hart, *The Concept of Law*, Oxford: Clarendon Press 1994, p. 128.

17 Zie bijv. Hof Den Haag 12 november 2024, ECLI:NL:GHDHA:2024:2099 (*Shell/Milieudefensie*).

18 J.L. Smeehuijzen, ‘De veroordeling van Shell tot 45% CO2-reductie in 2030’, *NJB* 2022/8, p. 541 resp. 544.

19 E. Fisher, E. Scottford & E. Barritt, ‘The Legally Disruptive Nature of Climate Change’, *Modern Law Review* 2017, aflp. 175.

20 L. Davies & L. Henderson, ‘Judging without Railings: An Ethic of Responsible Judicial Decision-Making for Future Generations’, *Legal Ethics* 2023, p. 25.

Uit het voorgaande zou men de conclusie kunnen trekken dat de feitelijke omstandigheden en belangenafwegingen van klimaatbeleid zo complex zijn dat ze überhaupt niet geschikt zijn voor rechterlijke geschilbeslechting.²¹ Ter verweer is het natuurlijk mogelijk om tegenover het strikte model van de *trias politica* een ruimere opvatting van rechtsvinding te plaatsen.²² In deze paragraaf zal echter gepoogd worden om, vertrekkende van het onderscheid interpretatie-beoordeling, te beargumenteren dat de verregaande uitkomsten van klimaatrechtspraak beter te verklaren zijn vanuit de herijking van de interpretatie van bekende mensenrechten dan vanuit een soort discretionaire beoordeling van wat wenselijk klimaatbeleid zou zijn. Het doel is om een extra argument te construeren ter versterking van de legitimiteit van klimaatrechtspraak en zo recht te doen aan de steeds langer wordende lijst van succesvolle klimaatzaken.

Voor deze alternatieve redenering valt inspiratie te putten uit het latere werk van de filosoof Wittgenstein.²³ Wittgenstein wijst erop dat de betekenis van taaluitingen (waaronder regels) afhankelijk is van de ‘levensvormen’, oftewel de menselijke praktijken, waarin ze plaatsvinden.²⁴ Fleuren leidt daaruit af dat wettelijke voorschriften hun betekenis ‘in het bijzonder aan de rechtspraxis waarin zij zijn ingebed’ ontleen.²⁵ Zo geeft ook jurisprudentie mede vorm aan de betekenis van juridische begrippen en voorschriften. Tegelijkertijd erkent Wittgenstein zelf dat het correcte gebruik van een woord ‘slechts in normale gevallen’ duidelijk is, dat wil zeggen de gevallen waarin men uit kan gaan van ‘extreem algemene feiten van de natuur’ (die als het ware de randvoorwaarden van de betekenispraktijk vormen).²⁶ Laat klimaatverandering nou net deze algemene feiten van de natuur op de schop nemen. Het meest recente *State of the climate report* liegt er niet om: ‘Much of the very fabric of life on Earth is imperiled. We are stepping into a critical and unpredictable new phase of the climate crisis.’²⁷

Dankzij klimaatverandering dreigt de vaste grond onder onze voeten weg te vallen, zoals prangend geïllustreerd door de lotgevallen van Bonaire en Groot-Sinten. Hetzelfde geldt voor het recht. Immers, wat betekent ‘het recht op leven’ überhaupt nog in de context van een klimaatverandering met potentieel desastreuze gevolgen voor de hele mensheid? In de hogedruk-omgeving van klimaatrechtspraak vindt er een drastische herijking plaats van bekende juridische kaders – een ontwikkeling die zich dus primair voltrekt binnen de minder controversiële sfeer van interpretatie. Her en der worden heipalen in de grond geslagen om de schuivende begrippen en regels op hun plek te houden. In de klimaatrechtspraak gebaseerd op het EVRM kan ‘*common ground*’ zo een paal vormen, als interpretatiemethode die tevens een argument biedt ter rechtvaardiging van rechterlijk optreden. Dit concrete voorbeeld zal in de rest van deze bijdrage uitgewerkt worden.

21 Zie de overwegingen in Smeehuijzen 2022 (*supra* noot 18), p. 548. De Italiaanse klimaatzaak lijkt om deze reden niet-ontvankelijk verklaard te zijn (Tribunale ordinario di Roma 26 februari 2024 (*A Sud e.a./Minister-president*), vonnis in het Italiaans beschikbaar via climatecasechart.com).

22 Bijv. R. van Gestel & M. Loth, ‘Urgenda: roekeloze rechtspraak of rechtsvinding 3.0?’, *NJB* 2015/1849.

23 Wittgensteins filosofie ligt aan de basis van het werk van Hart en andere rechtstheoretici; zie S. Hershovitz, ‘Wittgenstein on Rules: The Phantom Menace’, *Oxford Journal of Legal Studies* 2002, p. 619-640.

24 L. Wittgenstein, *Philosophical Investigations*, Oxford: Blackwell Publishing 1958, par. 241.

25 J.W.A. Fleuren, ‘Hoe komen juridische begrippen en regels aan hun betekenis? Het belang van de taal filosofie van de latere Wittgenstein voor de rechtsgeleerdheid’, *Ars Aequi* 2015, p. 579.

26 Wittgenstein 1958 (*supra* noot 24), par. 142.

27 W.J. Ripple e.a., ‘The 2024 state of the climate report: Perilous times on planet Earth’, *BioScience* 2024/biae087, p. 1.

3 De comparatieve en evolutieve interpretatie van het EVRM

Het EHRM heeft zijn vaste rechtspraak over de interpretatie van het EVRM samengevat in zes principes.²⁸ Het vijfde principe houdt in dat het EVRM zoveel mogelijk geïnterpreteerd moet worden in overeenstemming met de andere internationaalrechtelijke regels die gelden tussen de verdragsstaten. Eigenlijk vloeit dit ook al voort uit artikel 31 van het Weens Verdragenverdrag.²⁹ Naar eigen zeggen kan het EHRM de standaarden van internationaal of nationaal recht die gemeenschappelijk zijn aan de Europese staten niet buiten beschouwing laten bij verheldering van de reikwijdte van het EVRM. Het Hof herhaalt dan ook met enige regelmaat dezelfde frase: ‘The consensus emerging from specialised international instruments and from the practice of Contracting States may constitute a relevant consideration for the Court when it interprets the provisions of the Convention in specific cases.’³⁰ Zo kunnen internationaalrechtelijke instrumenten en statenpraktijk blijken geven van wat het Hof ook wel ‘*common ground*’ heeft genoemd.³¹ Volgens Gerards houdt de ‘comparatieve interpretatiemethode, of *common-ground*-methode, ‘in dat het Hof ‘alleen een nieuwe interpretatie van het Verdrag geeft als deze kan steunen op voldoende consensus in de verdragstaten.’³² De volgende bronnen worden gebruikt om de aan- of afwezigheid van consensus vast te stellen: nationale regelgeving en rechtspraak, internationale verdragen, *soft law* en uitspraken van andere internationale rechterlijke instanties.³³ Een enkele keer wordt er ook gewag gemaakt van consensus in wetenschappelijke kringen.³⁴

Niet vermeld tussen de zes principes, maar niettemin van onmiskenbaar belang, is de evolutieve interpretatiemethode van het EHRM.³⁵ Deze methode houdt in dat het verdrag beschouwd moet worden als een ‘levend instrument’, te interpreteren in het licht van ‘hedendaagse omstandigheden’.³⁶ Bijvoorbeeld wetenschappelijke, technologische en economische ontwikkelingen kunnen nopen tot een evolutieve interpretatie van het EVRM, maar ook een veranderende moraal.³⁷ De zogenaemde *living instrument*-doctrine heeft raakvlakken met alle zes interpretatie-

28 EHRM 8 november 2016, 18030/11, par. 118-125 (*Magyar Helsinki Bizottság/Hongarije*); EHRM 18 november 2020, 54155/16, par. 60 (*Slovenia/Kroatië*). Merk op dat Senden, die interpretatieprincipes en interpretatiemethoden van elkaar onderscheidt, tot een andere lijst komt (H.C.K. Senden, *Interpretation of fundamental rights in a multilevel legal system: an analysis of the European Court of Human Rights and the Court of Justice of the European Union* (diss. Leiden), Antwerpen: Intersentia 2011, p. 69-82).

29 Zie reeds EHRM 21 februari 1975, 4451/70, par. 29-35 (*Golder/Verenigd Koninkrijk*). Art. 31 lid 3 aanhef en onder c Verdrag van Wenen inzake het verdragenrecht van 23 mei 1969 (*Trb.* 1972, 51, en 1985, 79) luidt: ‘There shall be taken into account, together with the context: (c) any relevant rules of international law applicable in the relations between the parties.’

30 Bijv. EHRM 8 november 2016, 18030/11, par. 124 (*Magyar Helsinki Bizottság/Hongarije*); EHRM 7 juli 2011, 23459/03, par. 102 (*Bayatyan/Armenië*); EHRM 12 november 2008, 34503/97, par. 85 (*Demir en Baykara/Turkije*).

31 EHRM 12 november 2008, 34503/97, par. 86 (*Demir en Baykara/Turkije*).

32 J.H. Gerards, ‘Rechtsvinding door het Europees Hof voor de Rechten van de Mens’, *NJCM-Bulletin* 2006, p. 103.

33 Gerards 2006 (*supra* noot 32), p. 105.

34 EHRM 8 juli 2004, 53924/00, par. 82-84 (*Vo/Frankrijk*).

35 Daarover uitgebreid Senden 2011 (*supra* noot 28), p. 70-73, 145-172 en 267-288; K. Dzehtsiarou, ‘European Consensus and the Evolutive Interpretation of the European Convention on Human Rights’, *German Law Journal* 2011, p. 1730-1745.

36 Voor het eerst zo gesteld in EHRM 25 april 1978, 5856/72, par. 31 (*Tyrer/Verenigd Koninkrijk*).

37 Senden 2011 (*supra* noot 28), p. 147 en 231.

principes, maar hangt vooral nauw samen met de *common-ground*-methode.³⁸ De interpretatie van EVRM-bepalingen evolueert namelijk mee met de ontwikkeling van algemeen aanvaarde standaarden in de Europese verdragstaten.³⁹ Anders gezegd: het al dan niet bestaan van Europese consensus bemiddelt de evolutieve interpretatie van het EVRM en de beoordelingsmarge die staten genieten.⁴⁰ De comparatieve methode ligt voor de hand om te achterhalen of er in een bepaalde kwestie een algemeen aanvaarde standaard of consensus bestaat.

Van oudsher speelt het al dan niet bestaan van Europese consensus een rol in de toetsingsintensiteit van het Hof en bij de vraag of bepaalde gevoelige kwesties onder de bescherming van het EVRM vallen. Meestal is dit een ondersteunende rol; slechts uitzonderlijk is het beroep op consensus echt doorslaggevend voor de nieuwe interpretatie van een recht.⁴¹ In het licht van de vorige paragraaf is het interessant om vast te stellen dat inzet van de *common-ground*-methode implicaties heeft voor de legitimiteit van besluitvorming door het EHRM.⁴² Zelfs voor het Europese Hof, dat een relatief sterke interpretatiebevoegdheid toebedeeld heeft gekregen, geldt dat zeer autonome en ruime interpretaties kunnen leiden tot controverse en afname van legitimiteit.⁴³ Het daadwerkelijk bestaan van consensus tussen verdragstaten kan de legitimiteit van verdragsinterpretaties (ook verregaande en autonome) dan versterken.⁴⁴ Tegelijkertijd is de omgang van het EHRM met de comparatieve methode niet onomstreden. Zo heeft Gerards in het verleden aangekaart dat het Hof op een ‘twijfelachtige’ manier omspringt met *common ground*, eerder retorisch en willekeurig dan op basis van stelselmatig onderzoek.⁴⁵ Werpt datzelfde bezwaar een schaduw over het gebruik van de *common-ground*-methode in klimaatrechtspraak?

4 Het EVRM in de eerste golf van nationale klimaatzaken

Zoals gezegd, zijn de eerste klimaatzaken gebaseerd op het EVRM beslecht door nationale rechters voordat er een uitspraak van het EHRM voorhanden was. In dit vacuüm hebben verschillende hoven en rechtbanken sterk uiteenlopende benaderingen ontwikkeld, zo blijkt uit een overzicht van de zaken waarin eisers een beroep deden op het EVRM en het tot inhoudelijke behandeling gekomen is (onontvankelijke of nog aanhangige zaken blijven hier buiten beschouwing).⁴⁶ Eerst komt de Nederlandse en Belgische benadering aan de orde, die heeft

38 Zie Senden 2011 (*supra* noot 28), p. 263 en 284. De vervlechting van verschillende principes blijkt bijv. uit EHRM 28 mei 2002, 46295/99, par. 68 (*Stafford/Verenigd Koninkrijk*); EHRM 11 juli 2002, 28957/95, par. 74 (*Christine Goodwin/Verenigd Koninkrijk*).

39 Zie reeds EHRM 25 april 1978, 5856/72, par. 31 (*Tyrrer/Verenigd Koninkrijk*).

40 Dzehtsiarou 2011 (*supra* noot 35), p. 1733. Zie bijv. EHRM 16 december 2010, 25579/05, par. 234 (*A, B en C/Ierland*).

41 V. Martenet, ‘Shaping Rights Through European Consensus or Trend’, *German Law Journal* 2024, p. 1-36.

42 Zie uitbreider Dzehtsiarou 2011 (*supra* noot 35), p. 1734 e.v.

43 J.H. Gerards, ‘De rechtskracht van niet-bindende uitspraken van verdragscomités op het terrein van de grondrechten’, in: J.H. Gerards, M.W. Scheltema & A.R. Neerhof (red.), *Hybride bestuursrecht: Preadviezen Vereniging voor Bestuursrecht (VAR)*, Den Haag: Boom juridisch 2016, p. 43.

44 Gerards 2016 (*supra* noot 43), p. 45.

45 J.H. Gerards, ‘Het twijfelachtige gebruik van het common ground-argument’, *NJCM-Bulletin* 2004; Gerards, 2006 (*supra* noot 32), p. 106.

46 Dit overzicht is gecompileerd op basis van de lijst aangehaald in EHRM 9 april 2024, 53600/20, par. 235-272 (*Verein KlimaSeniorinnen Schweiz e.a./Zwitserland*), en de lijst van resultaten op climatecasechart.com (de databank van het Sabin Center for Climate Change Law) bij de zoekopdracht ‘Filter by principal law: European Convention on Human Rights’, met uitsluiting van zaken voor het EHRM zelf.

geleid tot de zelfstandige erkenning van positieve verplichtingen in de context van klimaatverandering. Vervolgens wordt er voor de klimaatzaken van Ierland, het Verenigd Koninkrijk, Noorwegen, Frankrijk en Duitsland in kaart gebracht waarom niet dezelfde route gevolgd is.

4.1 Zelfstandige EVRM-interpretatie en *common ground* in Nederland en België

De zaak van stichting Urgenda tegen de Nederlandse Staat heeft veel stof doen opwaaien, zowel nationaal als internationaal. Nadat de rechtbank het Nederlandse klimaatbeleid in 2015 onrechtmatig verklaarde op basis van gevaarzetting,⁴⁷ verhief het gerechtshof in 2018 de positieve verplichtingen voortvloeiend uit artikel 2 en 8 EVRM tot de voornaamste grondslag voor een rechterlijk emissiereductiebevel.⁴⁸ Eind 2019 kwam de Hoge Raad met een zeer uitvoerig arrest.⁴⁹ Onder verwijzing naar de bijzondere kenmerken van klimaatverandering, expliciteerde de Hoge Raad de opgave tot rechtsvinding als volgt: ‘De vraag is of het wereldwijde karakter van de uitstoot en van de gevolgen daarvan meebrengt dat geen bescherming kan worden ontleend aan de art. 2 en 8 EVRM, zodat die bepalingen voor dit geval dus geen verplichting op de Staat leggen.’⁵⁰ Hoewel de mogelijkheid van een adviesvraag aan het EHRM niet geïntroduceerd was, is daar geen gebruik van gemaakt, omdat de deadline van het reductiebevel voor de deur stond en het antwoord ‘voldoende duidelijk’ geacht werd.⁵¹ De raadsheren hebben zelf toepassing gegeven aan de principes uit de Straatsburgse jurisprudentie betreffende de interpretatie van het EVRM en positieve verplichtingen in milieuzaken.

Eerst bespreekt de Hoge Raad het principe van effectieve bescherming en vervolgens de, uitdrukkelijk zo genoemde, *common-ground*-methode.⁵² Bovendien leidt de Hoge Raad uit jurisprudentie van het EHRM af dat er ‘rekening [dient] te worden gehouden met wetenschappelijke inzichten en algemeen aanvaarde standaarden.’⁵³ Dit klinkt als een verwijzing naar de evolutieve interpretatiemethode, die – zoals hierboven uiteengezet – nauw verwant is aan het idee van consensus, met name bij het type algemeen aanvaarde standaarden waar het in de aangehaalde zaken om gaat. Inderdaad kan er volgens de Hoge Raad ‘sprake zijn van zodanig duidelijke opvattingen, afspraken en/of consensus in internationaal verband over de verdeling van maatregelen over landen, dat de rechter kan vaststellen wat in elk geval, naar zeer breed gedragen en mede in de klimaatwetenschap gefundeerde opvatting van staten en internationale organisaties, is aan te merken als de minimale ‘fair share’ van de Staat.’⁵⁴ Vervolgens mag en moet de rechter, overeenkomstig de gevestigde interpretatieprincipes, aan deze vaststelling gevolgen verbinden voor de invulling van de positieve verplichtingen voortvloeiend uit artikel 2 en 8 EVRM.

47 Rb. Den Haag 24 juni 2015, ECLI:NL:RBDHA:2015:7145 (*Urgenda/Staat*).

48 GH Den Haag 9 oktober 2018, ECLI:NL:GHDHA:2018:2591, r.o. 40 e.v. (*Staat/Urgenda*).

49 HR 20 december 2019, ECLI:NL:HR:2019:2006, r.o. 5.1-5.10 (*Staat/Urgenda*).

50 HR 20 december 2019, ECLI:NL:HR:2019:2006, r.o. 5.6.3 (*Staat/Urgenda*).

51 HR 20 december 2019, ECLI:NL:HR:2019:2006, r.o. 5.6.4 (*Staat/Urgenda*).

52 HR 20 december 2019, ECLI:NL:HR:2019:2006, r.o. 5.4.1-5.4.2 (*Staat/Urgenda*).

53 HR 20 december 2019, ECLI:NL:HR:2019:2006, 5.4.3 (*Staat/Urgenda*), onder verwijzing naar EHRM 17 oktober 1986, 9532/81, par. 47 (*Rees/Verenigd Koninkrijk*); EHRM 30 november 2004, 48939/99, par. 59, 71, 90 en 93 (*Öneryıldiz/Turkije*); EHRM 20 mei 2010, 61260/08, par. 29-31, 49, 60 en 62 (*Oluiæ/Kroatië*).

54 HR 20 december 2019, ECLI:NL:HR:2019:2006, r.o. 6.3 (*Staat/Urgenda*).

Rechtsoverweging 6.3 van het arrest, waaruit het citaat komt, is om twee redenen cruciaal. Ten eerste is daar de kern te vinden van het argument waarom de Nederlandse rechter de doelstelling van 25-40 procent emissiereductie in 2020 ten opzichte van 1990, die op zichzelf geen bindende rechtsregel is, aan mag houden als ondergrens voor de nakoming van verplichtingen voortvloeiend uit bindende EVRM-bepalingen.⁵⁵ Ten tweede is deze rechtsoverweging, die in wezen over verdragsinterpretatie gaat, zeer relevant voor de discussie omtrent machtenscheiding. Uit de opmaat ernaartoe en een latere terugverwijzing blijkt namelijk dat dit argument ook functioneert als verantwoording voor waarom de rechter hier mag treden in een materie die ‘in beginsel tot het publieke domein’ behoort en waarover de besluitvorming toekomt ‘aan de regering en het parlement’.⁵⁶ De rechters gaan immers slechts na of het klimaatbeleid van regering en parlement binnen de grenzen van het recht blijft; ze treden niet in een eigen opportuniteitsbeoordeling. Waar die grenzen precies liggen in het geval van klimaatverandering, hangt af van hoe bekende mensenrechten geïnterpreteerd moeten worden in deze nieuwe context (zie paragraaf 2 hierboven).

Hoeveel ruimte was en is er dan eigenlijk voor nationale rechters om het EVRM toe te passen in een casus waarvoor nog geen interpretatie vanwege het EHRM voorhanden is? Dat kan verschillen per rechtsorde en heeft onder andere in Nederland te maken met het zogenoemde ‘spiegelbeginsel’. Het EVRM voorziet een minimumniveau voor mensenrechtenbescherming, maar artikel 53 EVRM laat verdragsstaten in principe de ruimte om verdergaande bescherming te bieden. In Nederland is die mogelijkheid echter voorbehouden aan de wetgever; de rechter mag enkel het beschermingsniveau van het EHRM spiegelen.⁵⁷ Hier botst de plicht voor rechters om wettelijke bepalingen die in strijd zijn met eenieder verbindende verdragsbepalingen buiten toepassing te laten (artikel 94 Grondwet) op het verbod van constitutionele toetsing (artikel 120 Grondwet).⁵⁸ Ook hieruit blijkt dat de correctheid van EVRM-interpretatie door de rechter, ditmaal over de band van het spiegelbeginsel, implicaties kan hebben voor de legitimiteit van rechterlijk optreden.

De Hoge Raad heeft niet alleen overtuigend het verwijt van de Staat dat er sprake zou zijn van een wetgevingsbevel gepareerd,⁵⁹ maar heeft ook gehandeld in de geest van het spiegelbeginsel door nauw aansluiting te zoeken bij de toenmalige stand van de Straatsburgse jurisprudentie.⁶⁰ Voortvarende zelfstandige toepassing van het EVRM is ook niets nieuws voor Nederlandse rechters; sterker nog, het is kenmerkend voor hun dubbelrol als hoeders van zowel nationaal als internationaal recht.⁶¹ Vanuit dit perspectief is het veelzeggend dat de Belgische

55 Vgl. D.G.J. Sanderink, annotatie bij HR 2-12-2019, *JB* 2020/37, p. 234.

56 HR 20 december 2019, ECLI:NL:HR:2019:2006, r.o. 6.2 respectievelijk 8.3.2 (*Staat/Urgenda*).

57 J. Gerards, ‘Spiegel of lachspiegel? Over het EVRM en het Urgenda-arrest’, *blog.montaignecentre.com* 5 februari 2020, onder verwijzing naar HR 10 november 1989, ECLI:NL:PHR:1989:AC1692, m.nt. E.A. Alkema, E.A.A. Luijten.

58 Deze spanning doet zich dus alleen voor bij toetsing van wetgeving in formele zin (zie bijv. HR 16 december 2016, ECLI:NL:HR:2016:2888, r.o. 3.3.3). In *Urgenda* werd het ‘Nederlandse klimaatbeleid’ getoetst, maar dit had naar verwachting implicaties voor wetgeving (blijkens HR 20 december 2019, ECLI:NL:HR:2019:2006 r.o. 8.2.7 (*Staat/Urgenda*)).

59 HR 20 december 2019, ECLI:NL:HR:2019:2006, r.o. 8.2.1-8.2.7 (*Staat/Urgenda*).

60 Aldus ook Gerards 2020 (*supra* noot 57).

61 B.A. Kuiper-Slendebroek, ‘De Urgenda-zaak en de mogelijkheden voor internationale rechtspraak door de Nederlandse rechter in algemeen-belangacties’, *TVP* 2019, p. 107. Vgl. M. Chébtî, ‘Rechterlijke toetsing aan een ieder verbindende internationale verdragsbepalingen’, in: T. Gerverdinck, J. van Heusden, I. Bij de Vaate & R. Kuiper (red.), *Wetenschappelijke Bijdragen*, Den Haag: Boom Juridisch 2014, p. 96.

Klimaatzaak in de voetsporen van *Urgenda* treedt, aangezien de rechterlijke omgang met internationaal recht in België zeer vergelijkbaar is aan die in Nederland.⁶² Na de dagvaarding uit 2015 stelde de rechtbank van Brussel in 2021 de buitencontractuele aansprakelijkheid vast van de vier Belgische overheden die bevoegd zijn voor klimaatbeleid, op basis van een schending van de maatschappelijke zorgplicht en artikel 2 en 8 EVRM.⁶³ Op 30 november 2023 is het rechterlijk bevel in stand gelaten door het hof van beroep te Brussel.⁶⁴

Ook het Brusselse hof van beroep gaat uitgebreid in op de gepaste interpretatie van genoemde EVRM-bepalingen in de context van klimaatverandering. Het hof brengt de directe werking van het EVRM expliciet in verband met het beginsel van machtscheiding en vraagt of ook de positieve verplichtingen voortvloeiend uit artikel 2 en 8 EVRM voldoende duidelijk, precies en volledig zijn opdat een Belgische rechter eraan kan toetsen.⁶⁵ Daarbij moet de eventuele directe werking niet *in abstracto* worden beoordeeld, maar met inachtneming van de interpretatie die het EHRM eraan geeft en de (nationale) context waarin ze worden toegepast.⁶⁶ Het hof herhaalt de principes dat het EVRM een levend instrument is en moet worden uitgelegd op een manier die de doeltreffendheid van de gewaarborgde rechten garandeert. Op nationaal niveau spelen de ‘ontvangststructuren’ daarbij een rol en op internationaal niveau weegt ook de consensus die blijkt uit ‘externe bronnen’ mee bij de interpretatie van het verdrag. Het levend-instrument-beginsel kan dus vereisen rekening te houden met niet-bindende rechtsbronnen of zelfs feitelijke elementen zoals wetenschappelijke studies waarover internationale (politieke) consensus bestaat. ‘Dit geldt in het bijzonder op een gebied dat zo complex is als de opwarming van de aarde,’ aldus het hof.⁶⁷ Onderaan de streep meent het hof een schending van artikel 2 en 8 EVRM vast te kunnen stellen indien de overheid niet de ‘passende en redelijke maatregelen’ heeft genomen die ‘minimaal vereist waren in het licht van de beste wetenschappelijke kennis op dat moment (en dus zonder discretionaire bevoegdheid)’ om de overschrijding van gevaarlijke drempels te voorkomen.⁶⁸ Het hof stelt inderdaad een dergelijke schending vast en bevestigt het vonnis.

62 Over rechtstreekse toepasselijkheid, directe werking en voorrang in België, zie S. Sottiaux, *Grondwettelijk recht*, Antwerpen: Intersentia 2016, p. 91-93.

63 Tribunal de premiere instance francophone de Bruxelles 17 juni 2021, nr. 2015/4585/A (VZW Klimaatzaak/Belgische Staat); en daarover A.L.J.J. Hendrix, ‘Urgenda in België: een hete strijd,’ *TvCR* 2022/13.

64 Cour d’appel Bruxelles 30 november 2023, 2021/AR/1589, 2022/AR/737 en 2022/AR/891 (VZW Klimaatzaak/Belgische Staat e.a.).

65 Cour d’appel Bruxelles 30 november 2023, 2021/AR/1589, 2022/AR/737 en 2022/AR/891, r.o. 150-156 (VZW Klimaatzaak/Belgische Staat e.a.).

66 Cour d’appel Bruxelles 30 november 2023, 2021/AR/1589, 2022/AR/737 en 2022/AR/891, r.o. 152 (VZW Klimaatzaak/Belgische Staat e.a.).

67 Cour d’appel Bruxelles 30 november 2023, 2021/AR/1589, 2022/AR/737 en 2022/AR/891, r.o. 152 (VZW Klimaatzaak/Belgische Staat e.a.).

68 Cour d’appel Bruxelles 30 november 2023, 2021/AR/1589, 2022/AR/737 en 2022/AR/891, r.o. 156 (VZW Klimaatzaak/Belgische Staat e.a.). Vooral de opmerking tussen haakjes is veelzeggend in het licht van paragraaf 2 hierboven.

4.2 Geen grote rol voor het EVRM in Ierland, het Verenigd Koninkrijk, Noorwegen, Frankrijk en Duitsland

Wat betreft de toepassing van het EVRM op een kwestie waarover het EHRM nog geen uitspraak heeft gedaan, staat de Ierse klimaatzaak in scherp contrast met de Nederlandse en Belgische benadering. Voor het *High Court* van Ierland – een bijzonder gerecht in eerste aanleg dat bevoegd is tot constitutionele toetsing⁶⁹ – vormde het spiegelbeginsel naar Iers recht een belemmering om gehoor te geven aan het beroep van eiser *Friends of the Irish Environment* op het EVRM.⁷⁰ In tegenstelling tot de monistische rechtsordes van Nederland en België houdt het dualistische Ierland de nationale en internationale rechtsorde gescheiden.⁷¹ Ierland heeft het EVRM pas in 2003 omgezet naar nationaal recht, middels de *European Convention on Human Rights Act*. Overeenkomstig artikel 4 van de omzettingwet houden rechters bij de interpretatie van EVRM-bepalingen rekening met de jurisprudentie van het EHRM.⁷² Nationale rechters moeten de Straatsburgse jurisprudentie volgen, maar beslist niet meer dan dat.⁷³ Voortbouwend op deze lijn, overwoog het High Court in de Ierse klimaatzaak uitdrukkelijk dat het niet bevoegd is om het EVRM te interpreteren op een wijze die afwijkt van de uitleg door het EHRM.⁷⁴ Dit was voor eiser *Friends of the Irish Environment* een van de redenen om hoger beroep aan te tekenen.⁷⁵ De zaak is meteen voor het *Supreme Court* gebracht, dat het klimaatplan van de regering heeft vernietigd omdat het niet voldeed aan de vereisten van de klimaatwet. Het mensenrechtenargument is niet meer inhoudelijk behandeld, omdat het klimaatplan reeds onrechtmatig was bevonden en omdat *Friends of the Irish Environment* de nodige procesbevoegdheid zou ontberen.⁷⁶

De klimaatzaak van *Plan B. Earth* en anderen in het Verenigd Koninkrijk is minder succesvol verlopen, maar getuigt van een vergelijkbare omgang met het EVRM. Na een schriftelijke afwijzing, kregen eisers op 25 november 2021 toch een hoorzitting bij het *High Court of Justice* over hun vordering dat het klimaatbeleid van de Britse regering in strijd zou zijn met de *Climate Change Act 2008* en artikel 2 en 8 EVRM, omgezet bij de *Human Rights Act 1998*.⁷⁷ Vanwege de complexe sociaaleconomische belangenafweging achter het klimaatbeleid, liet rechter Bourne een ruime beoordelingsmarge aan parlement en regering.⁷⁸ Bijgevolg achtte hij de aanwezigheid van een administratief raamwerk ter bestrijding van klimaatverandering afdoende voor de

69 Art. 34 lid 3 sub 1 en 2 van de Ierse Grondwet.

70 O. Kelleher, 'A critical appraisal of Friends of the Irish Environment v Government of Ireland', *Review of European, Comparative & International Environmental Law* 2021, p. 143.

71 Een verschil dat ter sprake is gekomen tijdens de hoorzitting; zie V. Adelmant, P. Alston & M. Blainey, 'Courts, Climate Action and Human Rights: Lessons from the Friends of the Irish Environment v. Ireland Case', in: C. Rodríguez-Garavito (red.), *Litigating the Climate Emergency: How Human Rights, Courts, and Legal Mobilization Can Bolster Climate Action*, Cambridge: Cambridge University Press 2022, p. 311.

72 Art. 4 European Convention on Human Rights Act 2003 (in werking getreden op 31 december 2003 per *Statutory Instruments* nr. 483/2003).

73 Supreme Court 10 december 2009, IESC 81, r.o. 99 (*J. McD./P.L. & B.M.*): 'The European Court has the primary task of interpreting the Convention. The national courts do not become Convention courts.'

74 High Court of Ireland 19 september 2019, IEHC 747, r.o. 139-140 (*Friends of the Irish Environment CLG/The Government of Ireland e.a.*).

75 Zie de appendix bij *Application for Leave to Appeal*, 2017/793 JR 15 november 2019.

76 Supreme Court of Ireland 31 juli 2020, IESC 49, r.o. 6.48 e.v. (*Friends of the Irish Environment/The Government of Ireland*).

77 High Court of Justice 21 december 2021, EWHC 3469 (*Plan B. Earth e.a./Prime Minister e.a.*).

78 High Court of Justice 21 december 2021, EWHC 3469, r.o. 50-51 (*Plan B. Earth e.a./Prime Minister e.a.*).

vervulling van de positieve verplichtingen voortvloeiend uit artikel 2 en 8 EVRM.⁷⁹ Eisers kregen nul op het rekest en tekenden beroep aan. Rechter Singh van het *Court of Appeal* heeft het verzoek afgewezen en daarbij het volgende opgemerkt: ‘The fundamental difficulty which the Claimants face is that there is no authority from the European Court of Human Rights on which they can rely, citing the Paris Agreement as being relevant to the interpretation of the ECHR, Articles 2 and 8.’⁸⁰ Dit is een duidelijke uitdrukking van het Britse spiegelbeginsel.⁸¹

De geringe betekenis van het EVRM in de Ierse en Britse klimaatzaken lijkt dus samen te hangen met het dualisme in de beide rechtsordes. Vanuit dit perspectief biedt Noorwegen interessant vergelijkingsmateriaal. De Noorse rechtsorde kent ook een dualistische omgang met internationaal recht, maar een warmere houding ten opzichte van het EVRM. Het verdrag is samen met vier andere mensenrechtenverdragen omgezet naar nationaal recht.⁸² Krachtens artikel 3 Mensenrechtenwet hebben deze verdragen voorrang op nationale wetgeving, waarmee ze een ‘semi-constitutionele status’ verkrijgen.⁸³ Ook de volledige rechtspraak van het EHRM wordt binnengehaald, zodat Noorse rechters het EVRM moeten interpreteren zoals het Europese Hof dat zou doen.⁸⁴ Hoewel de Noorse Hoge Raad de verdere ontwikkeling van het EVRM in principe overlaat aan Straatsburg, bestaat er dus meer ruimte voor zelfstandige toepassing.⁸⁵ Deze benadering is terug te zien in de klimaatzaak van *Nature and Youth Norway* en anderen tegen vergunningen voor oliewinning verleend door de Staat, in 2020 behandeld door de *Høyesterett*.⁸⁶ De overweging dat het EHRM destijds nog geen uitspraak had gedaan over klimaatverandering, heeft de *Høyesterett* er niet van weerhouden zelf toepassing te geven aan artikel 2 en 8 EVRM overeenkomstig de bestaande milieujurisprudentie van het EHRM.⁸⁷ Het vereiste van een reëel en onmiddellijk risico van schending wordt echter niet vervuld geacht.⁸⁸ Bijzonder vermeldenswaardig is de (beknpte) redenering van de *Høyesterett* dat de *common-ground*-methode niet toegepast kan worden op milieukwesties, ‘omdat het EVRM geen afzonderlijke milieubepaling heeft.’⁸⁹

Duitsland verhoudt zich op een vergelijkbare manier tot het EVRM, al heeft het verdrag een kleinere rol gespeeld in het bekende Duitse *Klimaschutz*-arrest uit 2021. Net als andere

79 High Court of Justice 21 december 2021, EWHC 3469, r.o. 48 (*Plan B. Earth e.a./Prime Minister e.a.*).

80 Court of Appeal 18 maart 2022, besluit CA-2021-003448, r.o. 5.

81 Zie m.n. House of Lords 14 juni 2004, UKHL 26, r.o. 20 (*Regina (Ullah)/Special Adjudicator*): ‘The duty of national courts is to keep pace with the Strasbourg jurisprudence as it evolves over time: no more, but certainly no less.’

82 Lov om styrking av menneskerettighetenes stilling i norsk rett (menneskerettsloven) van 21 mei 1999.

83 Zie uitgebreid O. Wiklund, ‘The Reception Process in Sweden and Norway’, in: H. Keller & A.S. Sweet (red.), *A Europe of Rights: The Impact of the ECHR on National Legal Systems*, Oxford: Oxford University Press 2008, p. 188.

84 A. Bårdsen, ‘The Norwegian Supreme Court and the internationalisation of law’, toespraak voor een seminar van het EFTA Hof en de *Høyesterett* op 7 en 8 oktober 2014, par. 38, beschikbaar via domstol.no.

85 Bårdsen 2014 (*supra* noot 84), par. 39.

86 *Høyesterett* 22 december 2020 (Engelse vertaling), HR-2020-2472-P, nr. 20-051052SIV-HRET, m.n. r.o. 164 e.v. (*Nature and Youth Norway en Greenpeace Nordic/De Noorse Staat*).

87 *Høyesterett* 22 december 2020 (Engelse vertaling), HR-2020-2472-P, nr. 20-051052SIV-HRET, r.o. 171 e.v. (*Nature and Youth Norway en Greenpeace Nordic/De Noorse Staat*).

88 *Høyesterett* 22 december 2020 (Engelse vertaling), HR-2020-2472-P, nr. 20-051052SIV-HRET, r.o. 168, 171 en 176 (*Nature and Youth Norway en Greenpeace Nordic/De Noorse Staat*).

89 *Høyesterett* 22 december 2020 (Engelse vertaling), HR-2020-2472-P, nr. 20-051052SIV-HRET, r.o. 174 (*Nature and Youth Norway en Greenpeace Nordic/De Noorse Staat*).

verdragen, is het EVRM middels de ratificatiewet geïncorporeerd in de nationale rechtsorde.⁹⁰ Wel heeft het *Bundesverfassungsgericht* bepaald dat het EVRM en de rechtspraak van het EHRM dienen als uitleghulp bij de grondrechtencatalogus van de nationale *Grundgesetz*.⁹¹ Hoewel het EVRM dus een soort ‘quasi-constitutionele status’ krijgt, kan een klacht bij het grondwettelijk hof niet louter steunen op een schending van het EVRM. Inderdaad spelen artikel 2 en 8 EVRM en de milieujurisprudentie van het EHRM een verwaarloosbare rol in de Duitse klimaatzaak,⁹² hoewel ze in alle vier de klachten aangehaald zijn.⁹³ Het EVRM verdwijnt nog verder uit beeld in de Franse klimaatzaken *Commune de Grande-Synthe* uit 2020 en *Association Notre Affaire à Tous* uit 2021.⁹⁴ Dit hangt samen met de strikt administratiefrechtelijke route die gevolgd is, typisch voor geschillen met de overheid in Frankrijk. Zo heeft de *Conseil d’État* in de eerdergenoemde zaak van burgemeester Carême en de gemeente Groot-Sinten het klimaatbeleid van de overheid rechtstreeks getoetst aan reductiedoelstellingen als bindende hogere normen. Vicepresident van de Raad Bruno Lasserre heeft dit gepresenteerd als een bewuste innovatie ten opzichte van de klimaatzaken die fundamentele rechten als grondslag hebben.⁹⁵

4.3 Gebrek aan consensus in nationale klimaatzaken voorafgaand aan een uitspraak van het EHRM

Het voorgaande overzicht toont aan dat de eerste golf van Europese klimaatrechtspraak nog niet getuigt van eensgezindheid over de gepaste omgang met een beroep op artikel 2 en 8 EVRM in de context van klimaatverandering. De Nederlandse en Belgische rechters hebben zelfstandig, conform de comparatieve en evolutieve interpretatiemethoden, toepassing gegeven aan de bestaande jurisprudentie van het EHRM over positieve verplichtingen in milieuzaken. De Noorse Hoge Raad deed in feite hetzelfde, alleen was de conclusie daar dat de vergunningverlening voor oliewinning niet voldoet aan het vereiste van een reële en onmiddellijke dreiging, en dat het *common-ground*-argument niet op kan gaan. In Ierland en het Verenigd Koninkrijk zijn de beroepen op het EVRM afgewezen vanwege het sterke spiegelbeginsel van deze rechtsordes. Dit bevestigt wederom het verband tussen de afbakening van interpretatieruimte en de geloofwaardigheid van rechterlijk optreden. Het Grondwettelijk Hof van Duitsland heeft het EVRM enkel aangehaald als uitleghulp en de Franse Raad van State heeft bewust een andere grondslag gekozen dan fundamentele rechten.

Kortom, er was geen consensus over de toepassing van de *common-ground*-methode (tegenvoorbeeld is Noorwegen), ook niet over de mogelijkheid om het EVRM en de milieujurisprudentie

90 Overeenkomstig artikel 59 lid 2 Grundgesetz. Zie *Bundesgesetzblatt* 1952 II, nr. 14, p. 685 en *Bundesgesetzblatt* 1954 II, nr. 1, p. 14, beschikbaar via bgbl.de.

91 Bundesverfassungsgericht 14 oktober 2004, BVerfGE 111, 307-332, r.o. 31-32 (*Görgülü*).

92 Voor de nagenoeg enige vermelding, als uitleghulp, zie Bundesverfassungsgericht 24 maart 2021, BVerfGE 157, 30-177, r.o. 147 (*Klimaschutz*).

93 Vooral uitgewerkt in R. Verheyen & U. Wollenteit, *Verfassungsbeschwerde der Jugendlichen und jungen Erwachsenen Luisa Neubauer u.a.*, 6 februari 2020.

94 Conseil d’Etat 19 november 2020, (tussentijdse) beslissing nr. 427301 en Conseil d’État 1 juli 2021, beslissing nr. 427301, ECLI:FR:CECHR:2021:427301.20210701 respectievelijk Tribunal Administratif de Paris 14 oktober 2021, nr. 1904967, 1904972, 1904976/4-4.

95 B. Lasserre, ‘L’environnement: les citoyens, le droit, les juges’, inleiding voor een colloquium van het Cour de Cassation en de Conseil d’État op 21 mei 2021, beschikbaar via conseil-etat.fr.

van het EHRM toe te passen (tegenvoorbeelden zijn het Ierse *High Court*, het Verenigd Koninkrijk en in zekere zin Duitsland), niet eens over of fundamentele rechten wel de beste grondslag zijn voor klimaatrechtspraak (in de tegenvoorbeelden van Frankrijk en het Ierse *Supreme Court* is immers alleen getoetst aan strijdigheid met hoger recht).⁹⁶ Interessant genoeg is er een patroon te ontwaren: het beroep op het EVRM is succesvol geweest in monistische landen en onsuccesvol in dualistische landen (met monistisch Frankrijk als enige uitzondering). Dit geldt echter voor de periode waarin er nog geen richtinggevende uitspraak van het EHRM voorhanden was. Inmiddels is die er wel, met het *KlimaSeniorinnen*-arrest van 9 april 2024.⁹⁷

5 De interpretatie door het EHRM in *KlimaSeniorinnen*

De vereniging *KlimaSeniorinnen Schweiz*, opgericht door een groep bejaarde vrouwen die zich zorgen maakt om klimaatverandering, is naar Straatsburg gestapt met de klacht dat de overheid van Zwitserland te weinig doet om de opwarming van de aarde te bestrijden. Ze voeren met name aan dat hun recht op leven, recht op eerbiediging van het privéleven, recht op toegang tot de rechter en recht op een effectieve remedie, zoals gewaarborgd in de artikelen 2, 8, 6 respectievelijk 13 EVRM, geschonden worden. Het EHRM bespreekt de positieve verplichtingen voortvloeiend uit de artikelen 2 en 8 gezamenlijk (met dien verstande dat alleen artikel 8 *in casu* van toepassing wordt geacht) en wijdt een afzonderlijke bespreking aan de meer procedurele rechten van artikel 6 en 13. Hierna worden twee aspecten van het *KlimaSeniorinnen*-arrest uitgelicht: ten eerste de interpretatieve benadering toegesneden op de bijzondere omstandigheden van klimaatverandering, ten tweede het belang van Europese consensus voor de redenering van het Hof.

Om te beginnen benadrukt het EHRM dat het zich alleen over klimaatverandering, ‘een van de meest prangende kwesties van onze tijd’, uit kan spreken binnen de grenzen van de bevoegdheid toebedeeld in artikel 19 EVRM.⁹⁸ Hierop volgt een afweging tussen de primaire verantwoordelijkheid van de nationale wetgever en regering voor klimaatbeleid en de taak van het Hof om toe te zien op naleving van het EVRM. Wat dit laatste betreft, zit de moeilijkheid volgens het Hof in de ‘belangrijke verschillen tussen de rechtsvragen die klimaatverandering doet rijzen en degene die tot nu toe behandeld zijn.’⁹⁹ De voorgaande milieujurisprudentie betrof namelijk situaties waarin specifieke bronnen voor milieuschade zorgden en er een duidelijk causaal verband gelegd kon worden met optreden of nalaten van autoriteiten.¹⁰⁰

Het probleem van klimaatverandering kent daarentegen zes onderscheidende kenmerken.¹⁰¹ Ten eerste is er niet één specifieke bron van schade, maar een grote hoeveelheid aan bronnen die broeikasgassen uitstoten. Ten tweede is de voornaamste van die broeikasgassen, CO₂, in een normale concentratie op zichzelf niet schadelijk; de schadelijke gevolgen ontstaan pas bij een geaggregeerd niveau ingevolge een complexe oorzakelijke keten, die landsgrenzen overstijgt.

96 Contra L. Dikkers, ‘Towards European consensus on climate change as a human rights problem’, *Ars Aequi* 2022/89.

97 EHRM 9 april 2024, 53600/20 (*Verein KlimaSeniorinnen Schweiz e.a./Zwitserland*).

98 EHRM 9 april 2024, 53600/20, par. 410-411 (*Verein KlimaSeniorinnen Schweiz e.a./Zwitserland*).

99 EHRM 9 april 2024, 53600/20, par. 414 (*Verein KlimaSeniorinnen Schweiz e.a./Zwitserland*).

100 EHRM 9 april 2024, 53600/20, par. 415 (*Verein KlimaSeniorinnen Schweiz e.a./Zwitserland*).

101 EHRM 9 april 2024, 53600/20, par. 416-421 (*Verein KlimaSeniorinnen Schweiz e.a./Zwitserland*).

Deze keten is, ten derde, minder voorspelbaar qua tijd en plaats dan de causaliteit bij specifieke bronnen van vervuiling. De uitstoot komt bovendien, ten vierde, niet alleen voort uit ‘gevaarlijke’ activiteiten, maar ook uit normale activiteiten die horen bij het maatschappelijke leven. De bestrijding van de uitstoot kan daarom ook niet gelokaliseerd blijven, maar vereist beleid dat verschillende sectoren en types maatregelen omvat, waarbij ook individuele burgers lasten zullen moeten dragen – het vijfde kenmerk. Tot slot verschilt de benodigde strategie per land, afhankelijk van het relatieve belang dat bepaalde sectoren daar spelen en andere factoren, zoals de opbouw van economie en demografie.

Vanwege deze fundamentele verschillen zou het, volgens het Hof, niet gepast of adequaat zijn om de principes uit de milieujurisprudentie een-op-een over te zetten naar klimaatverandering; hoewel daar wel inspiratie uit de putten is, besluit het Hof dus een ‘meer gepaste en toegesneden aanpak’ te ontwikkelen.¹⁰² De kwesties van causaliteit en slachtofferstatus tonen voorbeeldig aan dat de toepassing van artikel 8 EVRM op klimaatverandering een werkelijk nieuwe interpretatie van het artikel vergt. Zo doet het causale verband tussen de nadelige gevolgen van klimaatverandering en het genot van mensenrechten volgens het Hof de juridische – in tegenstelling tot wetenschappelijke – vraag rijzen ‘hoe de reikwijdte van mensenrechtenbescherming begrepen moet worden gezien de impacts van bestaande degradatie of het risico van degradatie op de leefomstandigheden van mensen.’¹⁰³ Ook de benadering van slachtofferstatus moet toegesneden worden op de context van klimaatverandering, omdat de consequenties van procederen tegen algemene klimaatmaatregelen zich anders zouden uitstrekken tot hele bevolkingen.¹⁰⁴

Het EHRM merkt trouwens nog op dat, doordat klimaatverandering consequenties heeft voor een onbepaald grote groep, de uitkomst van een klimaatzaak ook onherroepelijk gevolgen zal hebben die verder strekken dan de partijen in het geding, en een toekomstperspectief zal bevatten over welke maatregelen vereist zijn.¹⁰⁵ Op vergelijkbare wijze erkent het Hof in een andere passage dat het in de voorliggende problematiek moeilijk kan zijn om rechtsvragen van beleidskwesties en politieke keuzes te onderscheiden.¹⁰⁶ Het Hof erkent zijn subsidiaire rol ten opzichte van nationale autoriteiten, maar bevestigt tegelijkertijd zijn potentiële bevoegdheid in kwesties die het EVRM aangaan. Zo doende wordt de legitimiteit van een interventie door het EHRM in de horizontale en verticale machtscheiding duidelijk gethematiserd in het *KlimaSeniorinnen*-arrest.¹⁰⁷ ‘Het EHRM neemt alle moeite uit te leggen waarom hier dan ook voor hem een taak ligt,’ aldus Myjer.¹⁰⁸

Daarom is het, gezien de paragrafen 2 en 3 hierboven, opvallend hoe regelmatig er verwijzingen naar consensus opduiken. De eerste betreft de wijdverbreide erkenning dat klimaatverandering een negatieve impact kan hebben op het genot van mensenrechten, waarvoor het EHRM verwijst naar ‘wetenschappelijke bevindingen, internationale instrumenten en nationale wetgeving

102 EHRM 9 april 2024, 53600/20, par. 422 (*Verein KlimaSeniorinnen Schweiz e.a./Zwitserland*).

103 EHRM 9 april 2024, 53600/20, par. 425 (*Verein KlimaSeniorinnen Schweiz e.a./Zwitserland*).

104 EHRM 9 april 2024, 53600/20, par. 479 (*Verein KlimaSeniorinnen Schweiz e.a./Zwitserland*).

105 EHRM 9 april 2024, 53600/20, par. 479 (*Verein KlimaSeniorinnen Schweiz e.a./Zwitserland*).

106 EHRM 9 april 2024, 53600/20, par. 449 (*Verein KlimaSeniorinnen Schweiz e.a./Zwitserland*).

107 Nog explicieter in ‘Partly concurring partly dissenting opinion of Judge Eicke’ bij EHRM 9 april 2024, 53600/20, par. 68.

108 E. Myjer, ‘Myj/mering: over consensus anno 2024 met betrekking tot klimaatverandering en euthanasie’, *NTM/NJCM-Bull.* 2024, p. 403.

en standaarden' en 'nationale en internationale jurisprudentie'.¹⁰⁹ Naar eigen zeggen kan het Hof een dergelijke ontwikkeling niet negeren, omdat het EVRM een levend instrument is dat geïnterpreteerd moet worden overeenkomstig de progressieve standaard die blijkt uit internationaalrechtelijke ontwikkelingen.¹¹⁰ Het Hof hervat deze redenering verderop, in een paragraaf over de relevante interpretatieprincipes: 'The Court cannot ignore the pressing scientific evidence and the growing international consensus regarding the critical effects of climate change on the enjoyment of human rights [...]'.¹¹¹ Hier gaan de comparatieve en evolutieve interpretatiemethoden, zoals gebruikelijk, hand in hand.

Het beginsel dat het EVRM in overeenstemming met wetenschappelijke standaarden en internationale consensus geïnterpreteerd moet worden, werkt door in de invulling van de positieve verplichtingen voor staten. De brede erkenning van de link tussen klimaatverandering en een verminderd genot van mensenrechten brengt het EHRM namelijk tot de conclusie dat klimaatbescherming extra zwaar moet wegen in belangenafwegingen van nationale autoriteiten.¹¹² Het bestaan van algemene consensus leidt bovendien tot een vernauwing van de beoordelingsmarge van staten om (überhaupt) maatregelen te nemen.¹¹³ Voor de keuze van de specifieke maatregelen geldt weliswaar een onverminderd brede beoordelingsmarge.¹¹⁴ Gezien de internationale klimaatafspraken gebaseerd op IPCC-rapporten kunnen staten er echter niet onder uit om voorzieningen te treffen ter preventie van broeikasgasuitstoot boven gevaarlijke niveaus.¹¹⁵ Daarom kan het EHRM in *KlimaSeniorinnen* uiteindelijk concluderen dat Zwitserland tekortschiet in het vervullen van zijn positieve verplichtingen, met name door een gebrekkige kwantificering van nationale uitstootgrenzen en het niet-behalen van eigen uitstootdoelen.¹¹⁶

Myjer heeft recent reeds gereflecteerd op de uitdrukking van 'Europese consensus over de noodzaak om voor het te laat is iets aan klimaatverandering te doen' in *KlimaSeniorinnen*.¹¹⁷ Volgens Martenet heeft het consensusargument zelfs een 'sterke impact' gehad op de beslissing van het EHRM om het recht op bescherming tegen de negatieve gevolgen van klimaatverandering af te leiden uit artikel 8 EVRM.¹¹⁸ Het Hof baseert zich daarbij zowel op wetenschappelijke als op internationale consensus – twee bronnen die in het geval van klimaatverandering met elkaar verweven zijn, zo merkt Martenet heel terecht op.¹¹⁹ Alle lidstaten van de Raad van Europa zijn immers niet alleen verdragspartij bij het *United Nations Framework Convention on Climate Change* (UNFCCC),¹²⁰ maar tevens lid van het *Intergovernmental Panel on Climate Change*

109 EHRM 9 april 2024, 53600/20, par. 431 (*Verein KlimaSeniorinnen Schweiz e.a./Zwitserland*).

110 EHRM 9 april 2024, 53600/20, par. 434 (*Verein KlimaSeniorinnen Schweiz e.a./Zwitserland*).

111 EHRM 9 april 2024, 53600/20, par. 455-456 (*Verein KlimaSeniorinnen Schweiz e.a./Zwitserland*).

112 EHRM 9 april 2024, 53600/20, par. 542 (*Verein KlimaSeniorinnen Schweiz e.a./Zwitserland*).

113 Overeenkomstig Dijkers 2022 (*supra* noot 96).

114 EHRM 9 april 2024, 53600/20, par. 543 (*Verein KlimaSeniorinnen Schweiz e.a./Zwitserland*).

115 EHRM 9 april 2024, 53600/20, par. 546 (*Verein KlimaSeniorinnen Schweiz e.a./Zwitserland*).

116 EHRM 9 april 2024, 53600/20, par. 573 (*Verein KlimaSeniorinnen Schweiz e.a./Zwitserland*).

117 Myjer 2024 (*supra* noot 108), p. 404.

118 Martenet 2024 (*supra* noot 41), p. 8-9 en 30.

119 Martenet 2024 (*supra* noot 41), p. 15.

120 Zie EHRM 9 april 2024, 53600/20 (*Verein KlimaSeniorinnen Schweiz e.a./Zwitserland*), noot 74 bij par. 104. Vgl. 'Parties to the United Nations Framework Convention on Climate Change', unfccc.int, geraadpleegd op 27 september 2024.

(IPCC).¹²¹ Bij de totstandkoming van IPCC-rapporten zijn de lidstaten betrokken, in elk geval middels de goedkeuring door overheidsvertegenwoordigers.¹²² Deze rapporten leveren dus het type algemeen aanvaarde standaarden op dat bij uitstek geschikt is voor evolutieve interpretatie. De vele internationale instrumenten die in het kader van de Verenigde Naties, de Europese Unie en de Raad van Europa tot stand gekomen zijn, vaak gebaseerd op de rapporten van het IPCC, vormen door hun hoge dekkingsgraad dan weer een betrouwbare graadmeter voor de Europese consensus over de verbintenissen van Staten om klimaatmaatregelen te nemen.¹²³

Aangezien verwijzingen naar ‘algemeen aanvaarde standaarden’ en ‘Europese consensus’ nauw samenhangen met de comparatieve methode (zie paragraaf 3 hierboven), kan geconcludeerd worden dat de redenering van het EHRM in *KlimaSeniorinnen* doordeseemd is van de zoektocht naar *common ground* (al neemt het Hof deze formulering zelf niet in de mond). Meer nog dan uit alle voorgaande voorbeelden, blijkt uit *KlimaSeniorinnen* dat deze interpretatiemethode een cruciale rol kan spelen in de rechtvaardiging van rechterlijk optreden.¹²⁴ Het EHRM overweegt immers heel uitdrukkelijk dat de bijzondere omstandigheden van klimaatverandering nopen tot een nieuwe interpretatie van het bekende artikel 8 EVRM. Precies in deze herijkingsoperatie van de interpretatieve ruimte – ten opzichte van de beoordelings- en afwegingsruimte – doet de doorslaggevende invloed van consensus zich gelden.¹²⁵ Uit paragraaf 3 bleek dat een beroep op *common ground* de legitimiteit van een vernieuwende uitspraak van het EHRM ten goede kan komen, maar ook dat dit beroep dan wel goed onderbouwd moet zijn. De (vrij uitgebreide) bespreking¹²⁶ van acht voorafgaande nationale klimaatzaken was daarvoor op zichzelf niet voldoende geweest – allereerst omdat het een fractie van alle verdragsstaten betreft,¹²⁷ bovendien omdat er helemaal geen consensus uit blijkt (zie paragraaf 4 hierboven). Gelukkig leveren de internationale materialen wel een zeer solide bodem op, aangezien de unanieme overeenstemming van de lidstaten over UNFCCC-instrumenten en IPCC-rapporten cijfermatig te staven is.

6 Afronding: is gedeelde grond stabiele grond?

Tot nu toe is in kaart gebracht welke rol het idee van *common ground* gespeeld heeft in de eerste golf van nationale klimaatzaken en het *KlimaSeniorinnen*-arrest. Voorafgaand aan een uitspraak van het EHRM, zagen nationale hoven en rechtbanken zich al geconfronteerd met de opgave het EVRM toe te passen op klimaatverandering. De combinatie van een nieuwe rechtsvraag met veranderende feitelijke omstandigheden en een gespannen sfeer in de *trias*, resulteerde in rechtsvinding op onbekend terrein. Met valkuilen aan weerszijden – enerzijds hadden mensen-

121 ‘Fact Sheet: What is the IPCC?’, ipcc.ch, laatst bijgewerkt januari 2024; ‘List of IPCC Member Countries (195)’, ipcc.ch, geraadpleegd op 8 december 2024.

122 ‘Fact Sheet: How does the IPCC approve reports?’, ipcc.ch, laatst bijgewerkt januari 2024.

123 Zie het overzicht van dergelijke instrumenten in EHRM 9 april 2024, 53600/20, par. 133-215 (*Verein KlimaSeniorinnen Schweiz e.a./Zwitserland*).

124 Dit wordt nog eens onderstreept door de *dissenting opinion* van rechter Eicke, die als enige tegen stemde, onder andere omdat hij de evolutieve interpretatie van zijn zestien collega’s te ver vond gaan (‘Partly concurring partly dissenting opinion of Judge Eicke’ bij EHRM 9 april 2024, 53600/20, par. 3).

125 Martenet 2024 (*supra* noot 41), p. 3 en 30.

126 EHRM 9 april 2024, 53600/20, par. 235-272 (*Verein KlimaSeniorinnen Schweiz e.a./Zwitserland*).

127 In die zin Martenet 2024 (*supra* noot 41), p. 16, noot 118.

rechten in drijfzand kunnen verzakken, anderzijds werd gevreesd voor een aardverschuiving in de machtsbalans – hebben sommige rechters al de veilige middenweg gevonden over het pad van de ‘gedeelde grond’. Dankzij de *common-ground*-methode hebben ook de rechters in *Urgenda*, *Klimaatzaak België* en *KlimaSeniorinnen* het domein van de rechtsinterpretatie, in tegenstelling tot discretie en rechtsvorming, niet hoeven verlaten om paal en perk te stellen aan achterblijvend klimaatbeleid.

Nu, tegen het einde van deze bijdrage, komt het tweede deel van de onderzoeksvraag in beeld: welke rol kan het idee van *common ground* nog gaan spelen in een nieuwe golf van klimaatzaken post-*KlimaSeniorinnen*? Landen zoals Ierland en het Verenigd Koninkrijk, waarin het spiegelbeginsel vooralsnog in de weg heeft gestaan aan de toepassing van het EVRM op klimaatverandering, zullen nu op grond van datzelfde beginsel – gepaard met het interpretatief gezag van EHRM-uitspraken –¹²⁸ overstag moeten gaan. De Ierse en Britse rechters hebben hun interpretatie van het EVRM immers afhankelijk gemaakt van de EHRM-jurisprudentie ter zake. Er lijkt ook minder ruimte te zijn voor een redenering à la Noorwegen. Alleen rechter Eicke onderschrijft (impliciet) de redenering van de *Høyesterett* dat de drempel van een reëel en onmiddellijk risico niet snel bereikt is en dat evolutieve interpretatie niet kan leiden tot de erkenning van een recht dat niet in het EVRM staat.¹²⁹ De grote meerderheid van het EHRM heeft echter geoordeeld dat deze beide conclusies wel mogelijk zijn en zo nog twee obstakels weggenomen. Sommige redenen om het EVRM links te laten liggen, zoals aanwezig in de Duitse en Franse klimaatzaken, kunnen natuurlijk onverminderd blijven spelen. Wel heeft de Nederlands-Belgische route enorme ruggensteun gekregen. Hoewel het EHRM uitdrukkelijk een nieuwe benadering ontwikkelt, bekrachtigt deze in elk geval de toepassing van de comparatieve en evolutieve interpretatiemethoden in *Urgenda* en *Klimaatzaak België*.¹³⁰

De grote mate van internationale en wetenschappelijke consensus over de dreigende impact van klimaatverandering op het genot van mensenrechten, maakt dat inzet van de *common-ground*-methode bij de interpretatie van het EVRM niet alleen gerechtvaardigd, maar ook wenselijk is. Uit recent onderzoek blijkt namelijk dat de consensus in de klimaatwetenschap nog altijd aanzienlijk onderschat wordt door het grote publiek (in werkelijkheid gaat het om meer dan 97 procent consensus over het bestaan en de veroorzaking van klimaatverandering en 88 procent over de kwalificatie ervan als crisis).¹³¹ De onderzoekers stellen echter ook vast dat communicatie over deze wetenschappelijke consensus ertoe leidt dat mensen hun overtuigingen bijstellen, en benadrukken daarom het belang van dergelijke communicatie.¹³² Door uitdrukkelijk gebruik te maken van de *common-ground*-methode, kunnen nationale en Europese klimaatzaken precies die boodschap uitdragen. De samenhang tussen klimaatwetenschap, internationale afspraken en klimaatrechtspraak leidt tot een wederzijdse versterking, die de legitimiteit van individuele klimaatzaken alleen maar ten goede kan komen.

128 Zie Gerards 2016 (*supra* noot 43), p. 35.

129 ‘Partly concurring partly dissenting opinion of Judge Eicke’ bij EHRM 9 april 2024, 53600/20, par. 59 e.v. resp. 18.

130 Deze Europese zaken sluiten bovendien aan bij een *wereldwijd* groeiend corpus van succesvolle op mensenrechten gebaseerde klimaatrechtspraak (voor voorbeelden, zie Hof Den Haag 12 november 2024, ECLI:NL:GHDHA:2024:2099, r.o. 7.12 (*Shell/Milieudéfensie*), maar dat valt buiten het bestek van dit artikel.

131 B. Veækalov e.a., ‘A 27-country test of communicating the scientific consensus on climate change’, *Nature Human Behaviour* 2024, p. 1892-1905.

132 ‘Study in 27 countries: Scientific consensus strengthens pro-climate attitudes in society’, *uva.nl*, 26 augustus 2024.

Hoewel het in de zaken van burgemeester Carême anders gelopen is, kan *common ground* nog wel het verschil maken in de Klimaatzaak Bonaire. Eisers steunen namelijk op de interpretatie die de Hoge Raad in *Urgenda*, overeenkomstig de *common-ground*-methode, heeft gegeven aan de positieve verplichtingen voortvloeiend uit de artikelen 2 en 8 EVRM.¹³³ Als de rechtbank Den Haag ook nu weer voortbouwt op de gedeelde grond die aan het ontstaan is, dan zal de cirkel van wederzijdse versterking compleet zijn. Het beklemtonen van gezamenlijkheid is in de casus van Bonaire extra belangrijk, omdat de Caribische koninkrijksdelen zwaarder getroffen en minder beschermd worden dan Europees Nederland; hoewel ze met dezelfde storm te maken krijgen, zitten ze vooralsnog niet in hetzelfde schuitje.¹³⁴ Het zou daarom gepast zijn als specifiek een beroep op gemeenschappelijke grond leidt tot een rechterlijk bevel om adaptatiemaatregelen te nemen ter bescherming van Bonaire tegen de stijgende zeespiegel. Nu Greenpeace ontvankelijk is verklaard, is het uitkijken naar de behandeling ten gronde.¹³⁵

133 Bacon & Jurjens 2024 (*supra* noot 2), met een expliciete vermelding in r.o. 31.6 en vele verwijzingen naar internationale en wetenschappelijke consensus.

134 Daarover uitgebreider T. Scholten, *Climate Justice for Bonaire: Decolonial ecology, climate justice and human rights in Climate Case Bonaire* (ongepubliceerde masterscriptie VU Amsterdam), 5 juli 2024.

135 Zie Rb. Den Haag 25 september 2024, ECLI:NL:RBDHA:2024:14834.